

ABDULLA QODIRIY BADIY ASARLARIDA QO'LLANGAN MUSIQAGA DOIR REALIYALAR

R.A.Cho'liyev¹

Mas'ul muallif: Cho'liyev Ruhillo
Abdullayevich, filologiya fanlari
bo'yicha falsafa doktori(PhD),
Navoiy davlat universiteti
doktoranti.

Accepted: 22 Sentabr 2026
Published: 22 Sentabr 2026

Copyright: © 2026 by the
author(s). Licensee Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Cho'liyev, R. A.
ABDULLA QODIRIY BADIY
ASARLARIDA QO'LLANGAN
MUSIQAGA DOIR REALIYALAR / R.
A. Cho'liyev // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 9, № 2. — B.
174–176.

1. filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), Navoiy davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Abdulla Qodiriy badiiy asarlarida qo'llangan musiqaga doir birliklar, ularning o'z va o'zlashma qatlamga oidligi, badiiy asar tarkibidagi vazifasi, qanday vaziyatlarda qo'llanilganligi, semantik maydonga munosabati, madaniyatimizda tutgan o'rni kabi qator masalalar borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: realiya, lingvokulturologiya, musiqa, badiiy matn, milliy mentalitet, o'z qatlam, o'zlashma qatlam, sema, hududiy qo'llanilish.

РЕАЛИИ, СВЯЗАННЫЕ С МУЗЫКОЙ, В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ

Аннотация. В данной статье рассматривается ряд вопросов, включая музыкальные единицы, используемые в художественных произведениях Абдуллы Кодирия, их принадлежность к оригинальному и заимствованному слою, их функцию в композиции художественного произведения, ситуации, в которых они используются, их связь с семантическим полем и их место в нашей культуре.

Ключевые слова: реалия, лингвокультурология, музыка, литературный текст, национальный менталитет, коренной слой, ассимилированный слой, сема, территориальное использование.

MUSIC-RELATED REALIA IN THE LITERARY WORKS OF ABDULLA QODIRIY

Abstract. This article discusses a number of issues, including the musical units used in the artistic works of Abdulla Qodiriy, their belonging to the original and the adopted layer, their function in the composition of the artistic work, the situations in which they are used, their relationship to the semantic field, and their place in our culture.

Keywords: realiya, linguoculturology, music, literary text, national mentality, native layer, assimilated layer, sema, territorial use.

Kirish. Har bir xalqning madaniy qiyofasi uning ma'lum sohalarda qanday yutuqlarga erishganligi bilan belgilanadi. Milliy tafakkurning qay darajada taraqqiy topganligi musiqa sohasida erishgan yutuqlari bilan ham belgilanadi. Abdulla Qodiriy asarlarida ham mana shunga musiqaga doir leksemalar ma'lum badiiy asarlari tarkibida qo'llanilganligi kuzatiladi. O'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Abdulla Qodiriy ijodi milliy madaniyat, xalq turmush tarzi, urf-odatlar va ma'naviy qadriyatlarini badiiy aks ettirish jihatidan alohida ahamiyatga ega. Adibning badiiy asarlarida xalqning tarixiy xotirasi, kundalik hayoti, ijtimoiy munosabatlari va milliy o'ziga xosligini ifodalovchi ko'plab til birliklari uchraydi. Ushbu birliklar orasida musiqa bilan bog'liq realiyalar o'ziga xos o'rin tutib, o'zbek xalqining musiqiy madaniyati, estetik qarashlari va an'anaviy turmush tarzini yoritishga xizmat qiladi.

Musiqaga doir realiyalar muayyan xalqning milliy-madaniy hayotiga xos bo'lgan cholg'u asboblari, musiqiy janrlar, ijrochilik shakllari, kuy-qo'shiqlar va musiqiy marosimlar bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi til birliklaridir. Bunday birliklar oddiy nominativ vazifani bajarish bilan cheklanmay, o'zida muayyan tarixiy davr, milliy an'ana, ijtimoiy muhit va madaniy tajriba haqidagi ma'lumotlarni ham mujassamlashtiradi. Shu bois badiiy matnda qo'llangan musiqiy realiyalarni o'rganish orqali muallif tasvirlayotgan muhitning milliy koloritini, qahramonlar hayot tarzini va asarning madaniy-semantik qatlamlarini chuqurroq anglash mumkin.

Abdulla Qodiriy asarlarida milliy turmush manzaralarini yaratish, tarixiy davr ruhini tiklash va obrazlarning hayotiylikini ta'minlashda xalq madaniyatiga xos unsurlardan samarali foydalanilgan. Xususan, musiqaga oid birliklar badiiy voqelikni jonlantirish, marosim va yig'inlar muhitini tasvirlash, qahramonlarning ruhiy holatini ifodalash hamda milliy-madaniy kontekstni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Musiqaga doir realiyalarni lingvokulturologik va leksik-semantik nuqtayi nazardan tadqiq etish bugungi tilshunoslikda badiiy matnning milliy-madaniy mazmunini ochib berish bilan bog'liq muhim yo'nalishlardan biridir. Ayniqsa, realiyalarning semantik xususiyatlari, matndagi funksional vazifalari, milliy koloritni ifodalash imkoniyatlari va boshqa tillarga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan hisoblanadi. Abdulla Qodiriy ijodida uchraydigan musiqiy realiyalarni

shu jihatdan tahlil qilish adib asarlarining madaniy qatlamini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Abdulla Qodiriy yirik asarlarida ham . kichik prozaik asarlarida ham obrazlarning holatlari, inson psixologiyasini ochib berish maqsadida ishlatilgan. Abdulla Qodiriy badiiy asarlarida tanbur, dutor, g'ijjak, rubob, chang, nay, daf , nog'ora, childirma kabi qator musiqaga oid birliklar ishlatilgan.

"Maydonning o'rta yerida yuz chog'liq yosh-qari kishilar qurshalib o'ltirib, dutor, childirma, nog'oralar chalib bazm qilar edilar. Sozlardan tanbur, dutor, g'ijjak, rubob, chang, nay va daf kabilar menga bo'lsalar ham, yana men ko'rmagan va bilmagan bir qancha sozlar ham bor edi.(KA, 23,24)".

"Tashqarida bir qo'sha sozandalar dutor, tanbur, gijjak, rubob , nay va amsoli sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytadirlar(O'tgan kunlar,59)".

Tanbur [a-torli chertma musiqa asbobi;ud] Dastasi uzun, uch yoki to'rtta sim torli, noxun bilan chertib chalinadigan musiqa asbobi. Tanbur chertmoq. Tanburni sozlamoq. Barot polvon dodox kelibdi, shekilli deb samovar tomonga qaragan edi, dutor, tanbur, g'ijjak, nay, doira ko'tarib kelayotgan mashshoqlarga ko'zi tushdi. M.Ismoil, Farg'ona t.o.

Eshakning(yoki ho'kizning qulog'iga tanbur chertmoq(yoki chalmoq) Gapni uqib olmaydigan(olmagan) shaxsga nisbatan qo'llanadi. -Ho'kizning qulog'iga tanbur chertdimmi, nodon xotin! - qizarib ketdi Yormat. - Kinga bo'lar edi, boy otam o'ziga so'rayapti. Oybek, Tanlangan asarlar. Yig'ilishdagi gaplar ho'kizning qulog'iga tanbur chertganday bo'pti-da. A.Muhiddin, G'anisher. (O'TIL,660). " - Ha, u yaxshi tanbur chertgan. Uyni qorong'ilatib yolgiz o'zi o'tirarkan-da, kuy-maqom ijod kilarkan..."("Mehrobdan chayon").

G'ijjak [f-kamoncha bilan chalinadigan torli musiqa asbobi] Sim torli, qorinchasiga maxsus teri qoplangan, kamoncha bilan chalinadigan musiqa asbobi. Ichkaridan.nay va g'ijjak ovozi baralla kelib turar edi. G'ayrat, Dovdirash. Barot polvon dodox kelibdi, shekilli, deb samovar tomonga qaragan edi, dutor, tanbur, g'ijjak, nay, doira ko'tarib kelayotgan mashshoqlarga ko'zi tushdi. M.Ismoil, Farg'ona t.o(O'TIL,445).

Rubob [f- kamoncha bilan chalinadigan musiqa asbobi] Mediator bilan chertib chalinadigan besh torli musiqa asbobi. Qashqarcha rubob. Rubob taronalari. Rubob chalmoq. -So'yla, rubob, kim ekan Yuragimni tortguvchi. Sevgi, armon, hasratni boshlarimga ortguvchi? G'ayrat.(O'TIL,396).

Chang II [f-torli musiqa asbobi] 1 Qutisimon trapetsiya yoki yoy shaklidagi, sim torlar tortilgan, tirnama yoki qo'sh cho'p bilan urib chalinadigan jarangdor cholg'u asbobi.. Chang – o'zbek xalq cholg'u asboblari orasida eng ko'p torlisi hisoblanadi. Gazetadan.

2 Labga qo'yib, po'lat tilini barmoq bilan turtib, nafas bilan chalinadigan kichik cholg'u asbobi; changovuz.

3 s.t. ayn. Zil III (O'TIL,454). " Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi asboblari sozlandi"("Mehrobdan chayon")

Nay [f-] 1 Uzun, ichi teshik narsa, ingichka truba. Shisha nay. Qamish nay.

2. Turli narsa, asboblarning shu shakldagi qismi. Mulla chilimning nayini labiga bir tegizgandan keyin uni Hayit amin tomoniga burib.. bir jilmaydi. S.Ayniy, Qullar.

3.Oltita teshigini barmoqlar bilan bekitib-ochib, puflab chalinadigan musiqa asbobi; sibizg'a. Nabigul keldi. Uning ketidan biri nay, biri tanbur, biri dutor ko'targan uch yigit kirdi. A.Qahhor, Qanotsiz chittak. Yo'ichi chindan ham nay chalishni bilar edi va yaxshi chalar edi. Oybek, Tanlangan asarlar.(O'TIL,12). – "Ana, xolos. Az kamaychi yak kuf. Men erta unga aytay,..."

Nog'ora arabcha so'z bo'lib, naqqarat(un) shakliga ega (ARS,823) o'zbek tiliga birinchi bo'g'indagi a unisini va ikkinchi bo'g'indagi cho'ziq á unisini á unliga, qq undoshlarini g' undoshiga almashtirib, so'z oxiridagi t tovushini tashlab qabul qilingan: naqqarat ->nâg'âra (nogora). Bu asli naqqâr otdan -at(un) qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lib(O'TEL,331), tuvaksimon sopolga teri qoplab yasalgan va ikkita cho'p bilan urib chalinadigan bir juft musiqa asbobi hisoblanadi (O'TIL,III,65).

Daf I [a-doira, childirma] Chertib chalinadigan, doira shaklidagi yog'och gardishga xom teri qoplab yasalgan musiqa asbobi; childirma, doira. Daf chalilib, bazm boshlandi. Mirmuhsin, Oyna. Dildor yugurib borib, Davlatbaxtbeginning xonasidan g'ijjak, tanbar, daf keltirdi. Oybek, Navoiy.(O'TIL,575).

Dutor [f-ikki tor, ikki torli] Ikki torli, chertib chalinadigan uzun dastali musiqa asbobi. Dutor chalmoq. Dutor chertmoq. Dutorsiz baxshi bo'lmas, yomonsiz - yaxshi. Maqol. Dutor tovushi qandaydir o'zining bir hasratini so'zlagandek, hikoya qilgandek bo'lib eshitilar edi. A.Qodiriy, O'tgan kunlar. Muhabbat-dutor, ehtiyot qilib turmasang, tob tashlaydi. K.Qahhorova, Chorak asr hamnafas.(O'TIL,670).

Childirma Yog'och gardishga teri qoplab yasalgan, chertib chalinadigan musiqa asbobi; doira, chirmanda, daf. Katta childirma. Childirma bazmi. Childirma chalmoq. To'y juda gavjum - qo'sh childirmaning gijbangi hammayoqni tutdi. Mirmuhsin, Jabrdiyda. Xushvaqt bo'lib, childirmalar chalaylik. Yusuf va Ahmad(O'TIL,483).

"Maydonning o'rta yerida yuz chog'liq yosh-qari kishilar qurshalib o'ltirib, dutor, childirma, nog'oralar chalib bazm qilar edilar. Sozlardan tanbur, dutor, g'ijjak, rubob, chang, nay va daf kabilar menga bo'lsalar ham, yana men ko'rmagan va bilmagan bir qancha sozlar ham bor edi"("Jinlar bazmi").

Musiqa sohasiga daxldorlik Abdulla Qodiriy asarlari orqali izohlanganda milliy ruh va qadriyatlarning hozirga qadar qay darajada yetib kelganligini isbotlaydi: "Majlisning shoirlari , o'yinchilari, childirma va dutorchilari – barchasi ham hozir bo'lib faqat Kumushbihi hammomdan qaytmag'an edi(O'tgan kunlar, 62)". Bizga ma'lumki, "Qizlar bazmi" udumi haligacha xalqimiz orasida saqlanib qolgan, u yerda ishtirok etuvchilarning qaysilaridir ma'lum darajada childirma, dutor chalishni bilishadi, umuman olganda, maxsus chaqirilgan kishilar, ya'ni shu kasb egalari emas, kelinning dugonalaridan qaysi biridir shu vazifani qay darajadadir bajara olishi va ularning mazkur bazmda ishtirok etayotganligiga ishora qilinmoqda.

"O'yinchi" birligi kasb sifatida hozirgi o'zbek tilida semantik jihatdan ma'lum darajada farqli qo'llanilishga ega. Chunonchi, to'y yoki shunga o'xshash tadbirlarda musiqaga belgilangan aniq harakatlarni amalga oshiruvchi shaxsga nisbatan xalq orasida o'yinchi, adabiy tilimizda esa raqqosa leksemasi ishlatiladi "O'yinchi" leksemasi hozirgi kunda jamoaviy sport musobalariga ishtirok etuvchilarga nisbatan faol qo'llaniluvchi birlikka aylangan. Xususan, futbolchilarga nisbatan "o'yinchi" leksemasi ishlatiladi. Bu ma'lum darajada leksemaning to'g'ri qo'llanilganligidan dalolat beradi. Hozirgi turk tilida mazkur birlik sahnada yoki ninoda rol ijro etuvchilarga nisbatan qo'llaniladi. "O'yin" asosiga qaysi biri ko'proq aloqador ekanligini ma'lum darajada mulohaza qilish talab etiladi, chunki barchasida aniq belgilangan harakatni yoki aniq bir harakatlarni bajarishga mo'ljallangan shaxs tushunchalari ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur birlikning qanday vaziyatga nisbatan ishlatilishi xalqning madaniy tafakkuri bilan aloqadorligi ayon bo'ladi.

Abdulla Qodiriy asarlarida bir necha kuyning ham nomi keltirilgan, mazkur birliklarni ijodkor faqatgina kuy sifatida badiiy asarda keltirgan bo'lsa-da, ularning she'riy matnni ham kuylangan. Kuy va unga hamohang aytilgan matn asosida qo'shiq yuzaga kelgan.

"Anorgulning qo'lidagi dutor "O'rtoqlar" kuyini tanlarga larza berib, tarona qildi(O'K,64)".

"O'rtoq" leksemasi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da yoshi, bajaradigan mashg'uloti, qiziqishlar, hayot tarzi mos keluvchi kishilarning bir-biriga munosabati" ma'nosida berilgan(O'TIL, 170-171). Bu birlikning qadimgi turkiy tilda "teng bo'lmoq" ma'nosini ifodalovchi "orta" so'zining mavjudligi haida aniq ma'lumot mavjud emasligi haqidagi ma'lumot keltirilgan(O'TEL,I, 489). "O'tgan kunlar" romanida qo'llanilgan "ga, "O'rtoq" birligi hududiy nuqtayi nazardan lingvomadaniy xususiyatga ega, chunki hozirgi o'zbek adabiy tilida rasmiy nuslubga xos birlik hisoblanadi., boshqa hududlarda dugona , jo'ra tarzidagi leksemalarning ayni shu semani ifodalashi ma'lum, xalq orasida "Dugonalar", "Jo'ralar" kabi qo'shiqlar ham mavjud, Toshkentda "o'rtoq" ham qizlar, ham yigitlarga nisbatan bir xilda qo'llanilaveradi.

"Dutor "Ifor" kuyini chalib , childirma ham nozik yo'l bilan unga qo'shilisha bordi(o'.k, 64). "Ifor" leksemasi "xushbo'y, mayin, yoimli hid" ma'nosini ifodalaydi, xalqimiz orasida "Uffor" nomi bilan qayd etiluvchi kuy o, odatda, doira yordamida ijro etiladi.

"Gulsin o'zining qo'ng'iroqdek tovshi bilan "Yig'larman" kuyidan boshaladi:...(o'.k, 65)". Hozirgi kunda ham "Yig'larman" nomi bilan bir necha ijrochi tomonidan kuylangan qo'shiq mavjud. Maxtumquli va Boborahim Magrab qalamiga mansub mazkur nomdagi she'rlar ham mavjud, ammo asarda keltirilgan matn nuqtayi nazaridan keltirilgan ijodkorlarning birontasining she'riga asoslanganligi ko'rinmaydi, mazkur qo'shiq xalq og'zaki ijodiga mansubligi oydinlashadi.

"Shuning uchun boshqa o'yinlarni qo'yaturib majlisning eng qiziq tarafi bo'lib sanalg'an lapar aytishka ko'chdilar(O'.K, 66). Lapar — o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti va musiqiy folklorining eng qadimiy janrlaridan biri. Bu yengil va quvnoq ohangda, asosan, yigit va qizlar tomonidan aytishuv, savol-javob va dialog tarzida ijro etiladigan xalq qo'shiqlari va raqslaridir.

"Otabek kutmagan joyda "Navo" kuyini boshlab yubordi(O'K.263)". "Navo" kuyi hozirgi kunda ham mashhur, mazkur kuy sato cholg'u asbobi vositada ijro etiluvchi juda ta'sirchan kuy hisoblanadi.

Quyidagi jadvalda badiiy asarlardagi musiqaga oid birliklar keltirilgan:

"Jinlar bazmi" hikoyasida qo'llangan musiqaga doir birliklar	dutor, childirma, nog'ora, tanbur, dutor, g'ijjak, rubob, chang, nay , daf	
"O'tkan kunlar" romanida qo'llangan musiqaga doir birliklar	dutor, tanbur, gijjak, rubob , nay	"Navo". "Ifor", "O'rtoqlar" "Kuylarman" kuy nomlari, lapar

Abdulla Qodiriy badiiy asarlarida qo'llangan cholg'u asboblarni bildiruvchi leksik birliklarni aksariyati arabiy, forsiy kalimalar ekanligi ko'rinadi, childirma so'ziga turkiy birlik sanaladi. Cholg'u asboblari nomlarining arabiy, forsiy kalimalardan iborat ekanligi ularning umummadaniy boyligimiz ekanligidan dalolat beradi, o'zbek va tojik xalqlarining minglab yillik yondosh, jondosh, qondosh ekanligini hisobga olinsa, mazkur birliklar har ikki xalq madaniyatining ajralmas qismiga aylanganligi ayon bo'ladi.

Xulosa. Realialar xalq hayotining turli bo'g'inlarida milliy lingvomadaniyatning muhim va alohida jihatlarini o'zida aks ettira olishi bilan dunyo lingvokulturologiyasining ham ajralmas bir qismi hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, realialarni tarjima qilinmasligini ustuvor deb qarash bu tushuncha haqidagi tasavvurimizni bir qadar toraytiradi, mazkur birliklarni aniqlash, uni tahlil qilishda xalqning ma'lum bir birliklarga o'ziga xos tarzda yondashuvini ham inobatga olish joiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

- [1] Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2018, 336 bet.
- [2] Abdulla Qodiriy. She'rlar , hikoyalar, ocherk, drama, hajviya va kichik asarlar.Tsohkent: Zabardad Media, 2022.
- [3] Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006, 680 bet.
- [4] Maslova V.A. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001, 208 стр.
- [5] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. –599 б.
- [6] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2001. – 599 б.